

УДК 347.9

Штефан Олена Олександрівна

*доктор юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник
відділу юрисдикційних форм правового захисту
суб'єктів приватного права, судоустрою та судочинства
НДІ приватного права і підприємництва імені
академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*

Штефан Елена Александровна

*доктор юридических наук, доцент, старший научный сотрудник
отдела юрисдикционных форм правовой защиты
субъектов частного права, судостройства и судопроизводства
НИИ частного права и предпринимательства
имени академика Ф. Г. Бурчака НАПрН Украины*

Shtefan Olena

*Doctor of Law, Associate Professor, Senior Researcher of the
Department of Jurisdiction Forms of Legal Protection and Private Law,
Juricial System and Judicial Research Institute of Private Law and
Entrepreneurship named after F. G. Burchak NAPrN Ukraine*

**ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
УКРАЇНИ**

**ПРИНЦИП ПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТІ В ГРАЖДАНСКОМ
СУДОПРОИЗВОДСТВЕ УКРАИНЫ**

**PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN CIVIL LEGAL
PROCEEDINGS OF UKRAINE**

*Анотація. У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз сутності
принципу пропорційності, що знайшов своє закріплення у ЦПК України та у*

законодавстві ЄС та рішеннях Суду ЄС.; з'ясовано загальноєвропейське розуміння принципу пропорційності, виявлені його ознаки.

***Ключеві слова:** цивільне судочинства, принцип пропорційності, баланс публічних і приватних інтересів, спрощене провадження/*

***Анотація.** В статті здійснено порівняльно-правовий аналіз сутності принципу пропорційності, який отримав своє законодавче закріплення в ЦПК України і в законодавстві країн ЄС, а також рішеннях Суду ЄС; визначено загальноєвропейське розуміння цього принципу, виявлені його ознаки.*

***Ключевые слова:** гражданский процесс, принцип пропорциональности, баланс публичных и частных интересов, упрощенное производство.*

***Summary.** The article deals with the comparative legal analysis of the essence of the principle of proportionality, which has been confirmed in the CPC of Ukraine and in the EU legislation and in the decisions of the EU Court of Justice. A pan-European understanding of the principle of proportionality is found, its features are revealed.*

***Key words:** civil justice, principle of proportionality, balance of public and private interests, simplified proceedings.*

Наразі в Україні відбувається судово-правова реформа, основною метою якої є створення дійсно нового суду, який би реально здійснював ефективний, швидкий захист суб'єктивних прав учасників суспільних відносин. Цілком зрозуміло, що створення нової моделі судочинства не можливе без наявності відповідної законодавчої бази. Науковим підґрунтям цього процесу мають стати теоретичні розробки, які є втіленням як доктринального бачення вирішення проблеми, так і узагальнення практичної діяльності. Саме такий підхід дозволяє запропонувати найбільш

ефективну процесуальну модель правосуддя, включаючи й цивільне судочинство.

Одним із важливих напрямків реформування законодавства України є підвищення ефективності та рівня захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Особливої актуальності наукові дослідження проблем реформування правосуддя набувають у зв'язку із набранням чинності з 1 вересня 2017 року Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом (політична частина підписана 21.03.2014 р., економічна частина – 27.06.2014р.). Втілення у життя положень цієї Угоди вимагає суттєвих змін цивільного процесуального законодавства із урахуванням основних положень, на яких будується європейська система цивільного судочинства задля забезпечення ефективного механізму судового захисту суб'єктивних прав та інтересів суб'єктів правовідносин. Одним із елементів цього механізму є загальні принципи судочинства, серед яких слід виокремити такий принцип як пропорційність.

Різні аспекти змісту цього принципу та особливості його реалізації як у судочинстві ЄС так й у цивільному судочинстві України висвітлювалися у дослідженнях О. Бекетова, П. Готтвальда, К. Ван Рее, А. Зайця, І. Ізарова, Т. Комарова, К. Крамера, Д. Луспеника, З. Макарухи, П. Рабіновича, М. Сторма, А. Стадлера, Е. Сторскрабб, Е. Сільвестрі, А. Філіп'єва, М. Фреденталя, Г. Цірат та ін.

Історія виникнення принципу пропорційності та розвиток теоретичних підходів до розуміння його змісту стали предметом дослідження С. Погребняка. Науковець послідовно простежив трансформацію цього принципу шляхом послідовного аналізу правових актів та філософських трактатів починаючи із античних часів [17, с. 49-55]. Водночас більшість дослідників легітимне закріплення принципу пропорційності пов'язують із королем Пруссії Фрідріхом Великим, який

увів його у Кодекс публічного права [24, р. 19, 20; 22, с. 315-322; 9]. Даний принцип обмежував розсуд органів держави при здійсненні поліцейських функцій, уповноважуючи їх застосовувати тільки засоби, які необхідні для забезпечення публічного інтересу. Якщо встановлений обов'язок не відповідає меті, він підлягає анулюванню [2, с.161]. Також, на думку деяких науковців, цей принцип знайшов свого втілення й у Прусському загальному земельному праві 1794 р. (Allgemeines Landrecht) [17, с. 50-51; 1, с. 69-70]. Закріплення принципу пропорційності у міжнародно-правових актах ЄС відбулось під впливом практики Європейського Суду з прав людини [28, с. 10-11]. Водночас у спеціальній літературі відсутня єдина думка щодо визначення країни, законодавство якої вплинуло на закріплення принципу пропорційності у законодавстві ЄС і подальшу його уніфікацію у національне законодавство країн-членів ЄС.

Так, одні дослідників пов'язують цей процес із законодавством і правом Німеччини [22, с. 315-316; 9]. У сучасній Німеччині принцип пропорційності вважається конституційним, хоча й не отримав свого нормативного закріплення в Основному Законі. Як наголошувалось у наукових джерелах, Конституційний суд ФРН вивів його із принципу правової держави, який у 1965 році у своєму рішенні зазначив: «У Федеральній Республіці Німеччина принцип пропорційності є неписаним конституційним принципом. Він походить з принципу верховенства права і з природи основних прав, оскільки вони відображають загальне право на свободу громадянина від держави, які можуть бути обмеженими державними органами тільки у випадку переслідування абсолютно необхідного публічного інтересу» [7, с. 93]. Деякі інші позицію займають деякі сучасні українські дослідники, які принцип пропорційності розглядають не як похідний від принципу верховенства права, а як його елемент [14]. Як зазначає С. Шевчук у ФРН застосування принципу пропорційності складається із трьох етапів: 1) засоби, які обираються

законодавцем у нормативному акті, оптимально (Eignung) слугують досягненню легітимної мети; 2) обрані засоби мінімально обмежують гарантовані конституційні права та цінності; 3) вказані засоби розумно та адекватно співвідносяться з переслідуваними цілями [22, с. 315-316]. Інші дослідники, пов'язують уніфікацію принципу пропорційності у загальноєвропейське законодавство із французькою правовою доктриною, основу якої складають неписані принципи права, такі як захист прав людини, повага законних очікувань, верховенство права (rule of law), а також принципів природньої справедливості [23, р. 184-185; 2].

Третя група дослідників вважають, що походження принципу пропорційності у європейському законодавстві досі залишається нез'ясованим [27, р. 386].

Вперше Суд ЄС звернувся до принципу пропорційності з метою обґрунтування свого рішення у справі про міжнародну торгівлю (Internationale Handelsgesellschaft). Суд підтвердив дійсність встановленого законодавством ЄС порядку ліцензування експорту сільськогосподарської продукції, виходячи із того, що він не покладає на експортерів або імпортерів надмірних обов'язків, які б не відповідали забезпеченню нормального функціонуванню сільськогосподарського ринку, задоволенню суспільних інтересів та мають наметі підтримання справедливих стандартів життя сільськогосподарського суспільства [24, р. 1125]. В наведеному рішенні принцип пропорційності був використаний Судом ЄС з метою захисту прав осіб від обов'язків, які на них покладаються законодавством ЄС.

В подальшому Суд ЄС звертався до принципу пропорційності з метою обґрунтування своїх рішень по справам щодо відповідності національного законодавства країн-членів ЄС міжнародним нормативно-правовим актам ЄС [26, р. 83; 32, р. 65; 29, р. 239; 30, р. 112]. Лише згодом принцип пропорційності, нарівні із принципом субсидіарності, був використаний для

визначення меж повноважень органів ЄС [2]. Саме у такому розумінні він був закріплений у ч. 3 ст. 3b Договору про Європейський Союз 1992 р. (Маастрихтський договір), в якому зазначалось, що будь-які дії співдружності не повинні перевищувати ті, які необхідні для досягнення мети цього Договору [4]. Подальшої конкретизації принцип пропорційності отримав у Протоколі до Амстердамського договору про внесення змін у Договір про Європейський Союз [4], договорах про створення Європейського співтовариства і деяких пов'язаних із ними актів [15], Протоколі про застосування принципів субсидіарності та пропорційності від 02.10.1997 р. до Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу [18].

Зараз принцип пропорційності закріплений у ст. 5 Договору Європейського Союзу в редакції Лісабонського договору від 13.12.2007 р., яка встановлює, що повноваження Співдружності здійснюється у відповідності із принципами субсидіарності і пропорційності (ч. 1). Відповідно до принципу пропорційності зміст і форма дій Співдружності не має виходити за межі того, що необхідно для досягнення передбачених у Договорі меті. Інститути Ради реалізують принцип пропорційності у відповідності до положень Протоколу про застосування принципів субсидіарності та пропорційності (ч. 4) [4]. Відповідно до зазначеного Протоколу інституціям Спільноти належить забезпечувати дотримання принципів субсидіарності і пропорційності (п. 1). Протокол також встановлює необхідність обґрунтування проєктів законодавчих актів Спільноти з позиції додержання принципів субсидіарності і пропорційності. Безпосередньо, в проєктах законодавчих актів Спільноти необхідно враховувати забезпечення того, щоб будь-які фінансові або адміністративні обов'язки, що покладаються на Спільноту, національні уряди, регіональну або місцеву владу, суб'єкти економічної діяльності і громадян, мають відповідати визначеній меті (п. 5) [31, р. 206-209].

Також принцип пропорційності, як засіб захисту прав людини від невинуватених обмежень, закріплений у п. 1 ст. 52 Хартії основних прав Європейського Союзу, відповідно до положень якого права і свободи можуть бути обмежені виключно із додержанням принципу пропорційності і лише за таких умов, якщо такі обмеження необхідні і відповідають загальній меті, що визнається Європейською Спільнотою, або необхідні для захисту прав і свобод інших людей [20].

Більше деталізовано викладення принципу пропорційності у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., відповідно до якої будь-яке обмеження прав і свобод може бути виправданим виключно за умов: закріплення законом; спрямовано на досягнення мети, закріпленою у Конвенції; є необхідною у демократичному суспільстві; є співрозміреною до поставленої мети [11]. В більшості країн-членів ЄС принцип пропорційності уніфікований на рівні конституційної норми. Так, наприклад, Конституційний суд Португалії у своєму рішенні визначає, що положення Кримінального та Дисциплінарного кодексу торгового мореплавства, згідно з якими член команди пароплава карається як дезертир у випадку його невчасного повернення на борт, порушують конституційний принцип справедливості та пропорційності, позаяк поширюються на всіх членів команди, а не тільки на тих, хто виконує функції із безпосереднього функціонування пароплава [2, с. 320]. Таким чином, принцип пропорційності являє собою загальний, універсальний принцип права, який вимагає співрозмірного обмеження прав та свобод людини для досягнення публічних цілей [3, с. 359].

Українське законодавство також містить закріплення принципу пропорційності. Конституція України хоча безпосередньо й не закріплює принцип пропорційності, проте він знаходить своє втілення у низці норм, наприклад, ст. 34 (право на свободу думки і слова), ст. 35 (право на свободу світогляду і віросповідання), ст. 39 (право збиратися мирно, проводити

збори, мітинги) Конституції України, згідно з якими права та свободи людини і громадянина можуть бути обмежені законом тільки тією мірою, якою це необхідно в таких конституційно значимих цілях, як захист основ конституційного устрою (національної безпеки та громадського порядку), здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [12]. Щодо наведених положень Конституції України виникає потреба навести Висновок Венеціанської Комісії «За демократію через право» щодо Конституції України 1996 року, що прийнятий на 30 пленарному засіданні 7-8 березня 1997 року, в якому зазначається, що «на жаль, разом із загальними положеннями про можливі обмеження прав людини у попередньому варіанті частини першої статті 64 вилучено і принцип пропорційності, передбачений у частині другій тієї самої статті. Оскільки багато обмежень, передбачених окремими статтями Конституції, наприклад, обмеження свободи думки та слова, передбачені частиною третьою статті 34, є доволі широкими, то важливо, щоб Конституційний Суд України тлумачив різні обмеження прав людини у світлі загальноправового принципу пропорційності» [22, с. 321]. Як зазначає С. Погребняк, цей принцип адресовано також суддям, які, застосовуючи закон, виступають у ролі оцінювачів обмежувальних дій законодавця. Використовуючи цей принцип, судді поступово (від рішення до рішення) розробляють систему критеріїв про межі правомірного втручання законодавця у те чи інше право [17, с. 49-55].

Згідно із п. 6 ч. 3 ст. 2 ЦПК України до основних засад (принципів) цивільного судочинства законодавець відніс принцип пропорційності, який більш детально розкривається у ст. 11 ЦПК України: «Суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмету спору; ціну позову;

складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат та інших витрат сторін, пов'язаних із відповідними процесуальними діями».

Наведене нормативне визначення принципу пропорційності в цивільному судочинстві вимагає свого детального аналізу через призму загальноєвропейського розуміння цього принципу.

Так, виходячи із змісту ч. 1 ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Завдання цивільного судочинства можна розглядати як суспільну мету, на досягнення якої воно й спрямоване. Водночас виникає питання, в яких цивільних процесуальних правах обмежуються заінтересовані особи, які звертаються до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів?

Безпосередньо на ефективність захисту впливає обраний заінтересованими особами порядок захисту їх прав, свобод чи інтересів: захист в порядку спрощеного провадження, чи в порядку повного позовного провадження.

Метою запровадження загальноєвропейських процедур спрощеного провадження є забезпечення доступності правосуддя для громадян країн-членів ЄС, зменшення витрат та тривалості судового розгляду справ транскордонного характеру. Система правосуддя не несе відповідальності за економічну нерівність між громадянами, але це може призвести до нерівності процесуального становища в залежності від передбачених процесуальних механізмів. Тож вибір має бути доступний для всіх, і відповідно всі учасники (бідні чи багаті, позивачі чи відповідачі) повинні

отримати свободу зробити вибір на користь більш дешевої форми судового розгляду незалежно від бажання третьої сторони [34, р. 78].

Таким чином, заінтересована особа роблячи вибір щодо виду цивільного провадження, має розуміти, що відаючи перевагу спрощеному провадженню, з однієї сторони отримує швидкий і ефективний захист своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а з іншої – втрачає можливість касаційного оскарження судових рішень ухвалених, наприклад, по малозначним справам (ч. 3 ст. 389 ЦПК України).

Таким чином, вибір заінтересованою особою виду провадження прямо не пов'язані із загальноєвропейським розумінням сутності принципу пропорційності, а є безпосереднім проявом, реалізацією принципу диспозитивності.

Щодо другої ознаки принципу пропорційності, закріпленої у ст. 11 ЦПК України – забезпечення судом розумного балансу між приватними й публічними інтересами при здійсненні цивільного судочинства якраз і є сутністю загальноєвропейського принципу пропорційності.

Як зазначає С.В. Савченко в сучасній юридичній науці публічні інтереси включають такі різновиди, як: державні інтереси; суспільні інтереси; національні інтереси; інтереси соціальних груп (великих і середніх) [19, с. 522]. На думку І.М. Жаровської, публічний інтерес не зводиться до простої суми приватних інтересів, доволі часто в короткостроковій перспективі багато в чому їм суперечить. Але оскільки від реалізації публічних інтересів залежить факт існування і нормального функціонування будь-якого суспільства, то саме реалізація публічного інтересу слугує передумовою і гарантією реалізації окремих приватних інтересів. Іншими словами, реалізація публічних інтересів створює середовище для реалізації приватних інтересів [8, с. 33-37].

Проте, як зазначають О. Первомайский, В. Венедіктова в національній правовій доктрині наразі відсутні критерії, порядок встановлення балансу

приватних та публічних інтересів у кожних конкретних правовідносинах. Водночас, науковці обґрунтовано вважають, що баланс інтересів є статикою — моментом рівноваги приватного та публічного інтересів, й цей баланс вже в наступний момент часу внаслідок дії різного роду факторів, що впливають на нього, може бути втрачений [16, с. 56]. На думку Н.Ю. Логачева, оптимальною є така модель встановлення балансу інтересів, за якої суспільні інтереси, формуючись із системи приватних мотивів і будучи їх складовою частиною, знаходяться в основі державних [13, с. 92]. Ґрунтуючись на викладених доктринальних підходах, вбачається, що баланс приватних і публічних інтересів у цивільному судочинстві забезпечується тим, що заінтересовані особи звертаючись до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів вступаючи у публічно-правові відносини із судом одночасно здійснюють захист своїх приватних прав та інтересів. Цивільне судочинство, як і будь-яке інше судочинство, є в першу чергу процедурою, яка визначена на законодавчому рівні. Відповідно, заінтересована особа звертаючись до суду за захистом своїх прав, свобод чи інтересів має вчиняти дії, регламентовані процесуальним законодавством, оскільки процес є формалізованим.

Щодо наступних характеристик принципу пропорційності, закріплених у ст. 11 ЦПК України – особливості предмету спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат та інших витрат сторін, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, їх навряд чи можна віднести до характеристики цього принципу.

Такий висновок пояснюється тим, що:

- по-перше, наведені складові цивільної справи є тими чинниками, які суд має враховувати при вирішенні питання про можливість розгляду справи в порядку спрощеного провадження (ч. 3 ст. 274 ЦПК України);

- по-друге, особливості предмету спору, ціна позову безпосередньо пов'язані із специфікою спірних матеріально-правових відносин, відповідно знаходиться за межами цивільних-процесуальних відносин;
- по-третє, складність справи, значення розгляду справи для сторін є оціночними категоріями, які до процедури (цивільного судочинства) не мають жодного відношення. Так, наприклад, для одного судді, який вперше може розглядати якусь певну категорію справ, справа може бути складною, а для іншого, який тривалий час розглядає певну категорію справ – ні. Так, само й для позивача справа може бути не такою важливою, як для відповідача;
- по-четверте, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій – ця ознака викликає питання: про які дії йде мова? Якщо мова йде про процесуальні дії, то для їх вчинення у нормах ЦПК чітко встановлюються процесуальні строки;
- по-п'яте, розмір судових витрат та інших витрат сторін, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, є сутністю загальноєвропейського принципу доступності правосуддя. Відтак ця ознака не є ознакою принципу пропорційності, хоча усі принципи між собою пов'язані та взаємозалежні.

Підсумовуючи можна зробити висновок, що законодавець визначаючи принцип пропорційності у цивільному судочинстві (ст. 11 ЦПК України) відійшов від його загальноєвропейського розуміння.

Таким чином, не можна підтримати позицію І. О. Ізарова, що принцип пропорційності забезпечує право сторін процесу визначити порядок розгляду справи відповідно та співрозмірно розміру позовних вимог судовим витратам, що вони очікують понести, та можливого строку розгляду справи судом, а також цей принцип реалізується під час обрання заінтересованими особами процедури розгляду справи, а також під час

розподілу судом судових витрат, понесених сторонами, виходячи з їх співрозмірності та відповідності обставинам справи [10, с. 129].

Проведене дослідження сутності принципу пропорційності дозволяє зробити наступні висновки:

- 1) принцип пропорційності є загальним, універсальним принципом права, протиположним дискримінації;
- 2) принцип пропорційності неможливо змішувати із принципом диспозитивності, що своєю чергою вимагає внесення змін у ст. 11 ЦПК України, а саме із зазначеної норми необхідно виключити наступні слова: «...особливості предмету спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат та інших витрат сторін, пов'язаних із відповідними процесуальними діями»;
- 3) реалізація у цивільному судочинстві принципу пропорційності забезпечується розумним балансом між приватними і публічними інтересами.

Таким чином, доцільно викласти ст. 11 ЦПК України в наступній редакції: «Суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, через забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами».

Література

1. Альбрехт П.-А. Забута свобода: Принципи кримінального права в європейській дискусії про безпеку: Монографія / Переклад з німецької мови та передмова Г.Г. Мошака. Одеса.: Астропринт, 2006. – 160 с.

2. Варламова Н.В. Принцип пропорциональности как основа осуществления публично-властных полномочий. URL: <http://www.studentlibrary.ru/doc/ISBN9785835409945-SCN0001.html>
3. Дедов Д. И. Методология регулирования предпринимательских отношений с позиции принципа соразмерности. / Теоретико-методологические проблемы права. Вып. 2. М.: Зерцало-М, 2007. — С. 359-390.
4. Договір про Європейський Союз в редакції від 02.10.1997 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_029
5. Договір про Європейський Союз в редакції від 07.02.1992 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_029
6. Договір про Європейський Союз в редакції від 13.12.2007 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_029
7. Євтошук Ю. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України / Вісник Конституційного Суду України. – 2011. - № 1. – С. 90-101.
8. Жаровська І. М. Публічні та приватні інтереси у механізмі сучасної державної влади / Науковий вісник Чернівецьк. ун-ту. 2010. Вип. 525. Правознавство. – С. 33–37.
9. Захаров А.В., В. А. Мау, В. Д. Мазаев и др. Конституционная экономика. URL: https://fictionbook.ru/author/a_v_zaharov/konstitucionnaya_yekonomika/read_online.html?page=4
10. Ізарова І.О. Принцип пропорційності у цивільному процесі ЄС та перспективи його запровадження в цивільному процесі України / Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2016. – Вип. 37. – С. 127-130.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_004

12. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
13. Логачева Н. Ю. Баланс частных и публичных интересов при построении экономических отношений как условие формирования демократического правового государства и гражданского общества / Юридические записки. Вып. 20: Гражданское общество и государство России обеспечение демократии и правомерности / под ред. Ю. Н. Старилова. - Воронеж. - 2006. - С. 84–99.
14. Луспенюк Д.Д. Как принцип верховенства права соотносится с принципом законности? / Судебно-юридическая газета. 18.07.2017. URL: <http://sud.ua/ru/news/sud-info/106431-kak-printsip-verkhovenstva-prava-sootnositsya-s-printsipom-zakonnosti>
15. Ніццький договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів (2001/C80/01). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_261
16. Первомайский О. Поняття інтересу в цивільному праві та законодавстві / Питання розвитку приватного права. 2014. № 11. С. 53-57 (С. 56); Венедиктова И. В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве: монография. Х.: Точка, 2012. - 508 с.
17. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності / Філософія права і загальна теорія права. - 2012. - № 2. - С. 49-55.
18. Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності від 02.10.1997 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_641
19. Савченко С.В. Співвідношення приватних і публічних інтересів: досвід України / Форум права. - 2013. - № 3. - С. 520–528.
20. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_524.

- 21.Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества: Введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества. М.: ЮНИТИ, 1998. – 647 с.
- 22.Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Монографія. К.: Реферат, 2007. – 640 с.
- 23.Barak A. Proportionality. Constitutional Rights and their Limitations. New York, 2012. P. 184 – 185; Варламова Н.В. Принцип пропорциональности как основа осуществления публично-властных полномочий. URL: <http://www.studentlibrary.ru/doc/ISBN9785835409945-SCN0001.html>;
- 24.Court of Justice. Case 11/70, Internationale Handelsgesellschaft mdH v. Einfuhr – und Vorratsstelle Getreide für Getreide und Futtermittel, Judgment of 17 December 1970. Paras 16, 25. European Court Reports. - 1970. - P. 1125.
- 25.Currie David P. The Constitution of the Federal Republic of Germany. – Chicago, 1994. – P. 19, 20.
- 26.Emiliou N. The Principle of Proportionality in European Law. Landon, 1996. P. 134; Tridimas T. The Principle of Proportionality in Law: From the Rule of Law to Market Integration / Irish Jurist. 1996. Vol. 31. P. 83;
- 27.Grimm D. Proportionality in Canadian and German Constitutional Law Jurisprudence / University of Toronto Law Journal. - 2007. - Vol. 57. - No. 2. - P. 386.
- 28.Harris D., O’Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights. 2nd ed. Oxford-New York. - 2009. - P. 10-11.
- 29.Jans H. Proportionality Revisited / Legal Issues of European Integration. - 2000. - Vol. 27. - No. 3. - P. 239.
- 30.Moral Soriano L. Haw Proportionality Should Anti-Competitive State Intervention Be? / European Law Review. – 2003. – Vol. 28. – P. 112.

31. Protocol on the Application of the Principles of Subsidiarity and Proportionality / Consolidated Version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. 2012. 26 October 2012. - Vol. 55. – C. 326/01. - P. 206-209.
32. Tridimas T. Proportionality in Community Law: Searching for the Appropriate Standard of Scrutiny / The Principle of Proportionality in the Law of Europe / Ed. by E. Ellis. Portland, 1999. - P. 65.
33. Zuckerman A. A. S. A Reform of Civil Procedure - Rationing Procedure Rather than Access to Justice / 22 Journal of Law and Society 155. - 1995. – P. 78.